प्रत्यभियोग पु॰ प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा॰स॰। अभियुक्तेन प्रतिवादिना स्वाभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे।

प्रत्यभिवाद पु॰ प्रति+अभि+वद्–घञ्–वञ्। अभिवादकस्य तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ। भावे ल्युट्। प्रत्यभिवादन तत्रार्थे न॰। तत्प्रकारः मनुना कुल्लूकभट्टेन च दर्शितो यथा "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारान्तं नामोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः। यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः" "अभिवादने कृते प्रत्यभिवादविधिः अभिवादको द्विजादिः आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः। अस्य चाभिवादकस्य यद्यपि तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्यः स्वरापेक्षयेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि सम्भवति स्वरान्तस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति। पूर्वनामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेन नामाक्षरं प्लुतं चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः। एतच्च वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इत्यस्यानुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति प्लुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान्। व्याख्यातस्तु वृत्तिकृता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादिति। तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव सौम्य! शुभशर्मञ्! एवं क्षत्रियस्य वसुवर्मञ्! एवं वैश्यस्य वसुभूते!" "प्लुतो राजन्यविशां वेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति। शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः अशूद्र इति पाणिनिवचनात्। "स्त्रियामपि निषेध" इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः"। [भियोगे त्रिका॰।

प्रत्यभिस्कन्दन न॰ प्रति+अभि+स्कन्द्–भावे ल्युट्। प्रत्यप्रत्यय पु॰ प्रति+इण–भावकरणादौ अच्। १अधीने २शपथे ३स्थाने ४विश्वासे ५प्रामाण्येन निश्चये ६हेतौ ७लिङ्गे ८शब्दभेदे अमरः। ९आचारे १०ज्ञाने मेदि॰। ११निश्चये ११स्वादुनि हेमच॰ १२सम्प्रकारिकारणे त्रिका॰। शब्दभेदप्रत्ययस्तु शब्दम॰ प्रका॰ उक्तं यथा "वाचवाटन्यथा निर्वक्ति "इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः। तिङर्थस्य निमादन्यः स वा प्रत्यय उच्यते"। यः शब्दः शब्दान्तरार्थविशेषिते वाक्यस्वार्थे धर्मिणि तिङर्थं स्वान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निमादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। भैमोऽस्तीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं यजेत स्वीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम्। पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां काशकृत्स्निरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्ने एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति न तेष्वप्रसङ्गः। निमनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने यदयस्तुत्वादिस्वार्थे तिङर्थान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निमादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः"।

वैयाकरणमते तु अस्माभिस्तत्त्वार्थं शब्दार्थरत्नेऽस्तं यथा "प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः प्रकृतिशब्दद्योतितभाष्योक्तेः। "स्वीयमर्थं प्रत्यायतीति" पुत्रवचनाच्च भाष्योक्तेश्च तथैवावगम्यते। अवधिश्च पूर्वापररूपो वाच्यः तेन वस्तुचि नाप्रसङ्गः तस्यापि प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वात्। विद्वान्ते तु इत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारेण वस्तुजादेर्निरर्थकतया सुप्त्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वत्वरूपावधित्वपूर्वेऽपि न क्षतिः। अतएव प्रकृतिशब्दोक्तहरिकारिकायां "प्रत्ययः पर" इत्यनेन परत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमुक्तं तस्य च सुप्त्वत्वयोतनार्थं स्वार्थकत्वसाकाङ्क्षत्वकथनाय च इतरत् विशेषणम् तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तदवधिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः। अन्वितत्वञ्च विशेष्यतया विशेषणतया वा ग्राह्यं तेन तिङा धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चावयवशक्तिस्वीकारस्तदा परपदेनावधिमात्रं लक्ष्यीयम् अवधिश्च पूर्वापरान्यतरएव निवेशनीयः। एवञ्च प्रत्ययनिमित्तकप्रकृत्यङ्गकार्यविशेषे विकरणागमादीनां प्रत्ययत्वस्वीकारेण परत्वमात्रं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम्। अथवा प्रत्यय इत्यधिकृत्या पञ्चमाध्यायसमाप्तेर्विधीयमानत्वं प्रारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्रैव अर्थबोधकत्वे सतीति विशेषणे मुख्यप्रत्ययत्वसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति तत्तत्प्रत्ययत्वन्तु क्रमेण। स्वार्थिकप्रत्ययानामपि प्रकृत्यर्थोद्देशतया स्वार्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचित् प्रकृत्यर्थोद्देशिनः" इति। एतदनुरोधेनैव शेखरादौ अस्तमप्रकृत्यर्थान्यतरप्रत्यायकत्वं प्रत्ययानामुक्तम्। विकरणादयः पुनः सर्वथा निरर्थकाः तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तद्व्यतिरेकेणापि कृदादौ धात्वमात्रादेरर्थप्रतीतेर्दर्शनात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "यत्र वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम्। निमनपात